

ASSEMBLED

Symposium on medieval and post-medieval ceramics

ARTICLES 2

Antwerpen 25 and 26 January 1995

© SPA uitgevers 2010

dtp: Thea Lantau
Fotobewerking: Hidde Heikamp en Cees v.d. Sluis
Productie: Hidde Heikamp
ISBN: 978-90-8932-036-0

SPA uitgevers
Vrijheid 55
8014 XZ Zwolle
ING: 67.58.000.943

Inhoud

Ten geleide Eric Antonis	5
Majolica uit Antwerpen. Een Status Quaestionis Tony Oost, Johan Veeckman	7
Daar men potten vercoeft.... Een laatmiddeleeuwse handelaar in aardewerk te Brugge Bieke Hillewaert	15
Een laat 19de-eeuwse afvalkuil met email gebruiksgoed uit de Piersonstraat te Nijmegen Michiel Bartels	25
Delftse theepotten, de tweede generatie Epko J. Bult	35
Aardewerk en glas uit het scheepswrak Texelstroom IV Piet Kleij	47
Was Werra-keramiek bestemd voor "Jan met de pet"? Hans van Gangelen	63
Glaswerk in het Deventer systeem Jaap Kottman	75
Maatverhoudingen Hemmy Clevis	83
Een middeleeuws pottenbakkerscentrum in Meckenheim, Bonn Henning Stilke	89
Grenzen aan de groei van de Bergse potmakers-nijverheid. Poging tot het identificeren van de 17e-eeuwse concurrent Gerrit Groeneweg	95

Een handelspartij gebruiksaardewerk aan boord van een vrachtpraam, vergaan op de Zuiderzee in het derde kwart van de 19e eeuw. Enkele eerste indrukken.	105
Karel Vlierman	
Oosterhouts aardewerk	111
Piet Kleij	

Was Werra-keramiek bestemd voor “Jan met de pet”?

Hans van Gangelen

Keramiek, zoals besproken op dit symposium, kan gezien worden als onderdeel van de materiële cultuur. In het verlengde hiervan kunnen er diverse vraagstellingen op worden losgelaten met als doel een beeld te reconstrueren van het verleden.

Onder meer zijn vragen mogelijk omtrent de technische aspecten van keramiek. Hoe is het gemaakt? Wat is het scala aan geproduceerde vormen? In hoeverre dragen de produkten technische kenmerken van kleinschalige pottenbakkersnijverheid dan wel van een op massaconsumptie ingestelde industrie? Een belangrijke vraag is natuurlijk ook die naar de functie van het aardewerk, ofwel waar werd het voor gebruikt? Linguïstische vraagstellingen sluiten hierop aan en richten zich op de problematiek van de historische naamgeving (1). Economische vragen gaan weer in op zaken als marktmechanismen van vraag en aanbod, prijs, verspreidingsgebied, etcetera. Ook zijn er sociaal relevante vragen te stellen. Tot welke maatschappelijke geleding behoorden de consumenten? In hoeverre is er sprake van het fenomeen sociale status-indicator? Bij gedecoreerd aardewerk als de Werrakeramiek uit omstreeks 1600 kunnen aanvullend iconografische en iconologische vraagstellingen geformuleerd worden. Wat stellen de afbeeldingen voor? Wat is hun diepere betekenis? Waarom komen juist de gebruikte beeldthema's voor in die tijd en op die plaats? De antwoorden kunnen ons inzicht verschaffen in de esthetische en ethische belevingwereld van de gebruikers van destijds en meer algemeen in de plaats van de onderzochte keramiek in de geschiedenis.

Werra-keramiek mag zich met name sinds de afgelopen 20 jaar in een toenemende belangstelling verheugen. Het betreft een inmiddels algemeen bekende groep van roodbakkend loodglazuuraardewerk, die in ringeloor- en slibkrastechniek is versierd met voorstellingen van vooral mensen, dieren, planten en vruchten.

De keramiek dateert uit de periode tussen circa 1560 en 1660. We weten dit onder meer door de gelukkige omstandigheid dat tweederde deel van dit aardewerk van een jaartal is voorzien. Het werd vervaardigd in een groot aantal Hessische pottenbakkerijen langs de rivier de Werra, een zijrivier van de Weser (2). De oorsprong van Werra-keramiek wordt in Heiligenstadt vermoed (3).

Voorals tussen 1590 en 1630 zijn grote hoeveelheden van dit aardewerk naar ons land geëxporteerd via Bremen als uitvoerhaven. Tussen 1602 en 1610 werd tevens Werra waar geproduceerd in een pottenbakkerij te Enkhuizen, waarvan de koopman Dierck Claesz Spiegel eigenaar was. Produkten uit zijn werkplaats zijn onder andere te herkennen aan de initialen DCS, waarmee veel stukken zijn gemerkt (afb. 1). Op 5 september 1992 werd in het Zuiderzeemuseum te Enkhuizen de reizende expositie “Spiegelbeelden” geopend, handelend over de plaatselijk vervaardigde Werra-keramiek. Gelijktijdig verscheen de gelijknamige publikatie van de hand van Bruijn, waarin deze onder meer de iconografische aspecten van de decoraties op genoemde keramiek behandelt (4). Wat eenzijdig is hierbij door hem vooral voor een christelijke invalshoek gekozen. Gebleken is dat meer wereldlijke interpretaties van de voorstellingen, ondermeer gericht op de thema's liefde en huwelijk, evenzeer tot de verklaringsmogelijkheden behoren (5). Uitgebreider is op deze iconografie teruggekomen in de vorm van een in 1998 plaatsgevonden tentoonstelling over dit onderwerp in Museum Boymans Van Beuningen te Rotterdam (6), respectievelijk een publicatie van mijn hand uit 2000 (7).

Afb. 1. Bord van Enkhuizer Werra-keramiek met de voorstelling van een hert, gedateerd 1605. De initialen DCS verwijzen naar Dierck Claesz Spiegel, de eigenaar van de pottenbakkerij. Tekening overgenomen uit: A. Bruijn, Spiegelbeelden. Zwolle, 1992.

Om te achterhalen hoe de consumenten van Werra-keramiek destijds de voorstellingen op dit aardewerk zagen, is het van primair belang te onderzoeken tot welke maatschappelijke groep zij behoorden. De kwaliteit van de decoraties en inhoud van de figuratieve beeldthema's werden immers gewaardeerd en begrepen vanuit de esthetische en morele normen en waarden van de gebruikers. Een aanzet tot dit onderzoek vormt de inhoud van deze bijdrage.

In publikaties uit het verleden hebben veel auteurs zich met betrekking tot Werra-keramiek op lovende wijze geuit over de decoraties. Zo beschreef Grohne in 1940 de versieringen als “charaktervoller und persönlicher Art” (8). In een publikatie uit 1955 typeerde Meyer-Heisig de voorstellingen als “vornehm, fast höfisch” (9). Een in 1974 te Kassel gehouden expositie over onze doelgroep heette lyrisch “Meisterwerke hessischer Töpferkunst”. In de gelijknamige catalogus omschrijft Desel Werra-aardewerk als “kunstvolle Ware aus dem Hessenlande, die offenbar dem Geschmack der Bremer Patrizierhäuser genau entsprach” (10). Over de Nederlandse consumenten merkt hij verder op dat deze zich de luxe van geïmporteerde, betere aardewerksoorten als de Werra-waar konden veroorloven (11). In dezelfde catalogus verbaast Van Beuningen

Afb. 2. Bord van Enkhuizer Werra-keramiek met de voorstelling van Adam en Eva, gedateerd 1605. Dit is een goed voorbeeld van de matige kunstzinnige kwaliteit van de figuratieve decoraties op Werra-waar. Tekening overgenomen uit: A. Bruijn, *Spiegelbeelden*. Zwolle, 1992.

zich over het hoge kunstzinnige niveau van de decoraties en stelt hij in meer algemene termen omtrent de Hollandse afnemers: “Gebrauch von reich dekorierten Importmaterial im Haushalt ist am Ende des 16 Jahrhundert eine Wohlstandserscheinung” (12). In de in 1994 verschenen bundel *Assembled Articles I* tenslotte beschrijft Clevis de Werra-keramiek als “eerste klas produkten” (13).

Bovenstaande omschrijvingen hebben bij velen het beeld geschapen van Werra-keramiek als een destijds relatief luxe aardewerksoort, bestemd voor de gezeten burgerij die zich de aanschaf ervan kon veroorloven. In feite zeggen de uitspraken echter veel meer over de kunstzinnige smaak van genoemde auteurs of over hun enthousiasme over Werrakeramiek als onderwerp van bestudering, dan over de daadwerkelijke consumenten van omstreeks 1600 en hun beleving van de afbeeldingen op deze keramiek.

Om hier toch een indruk van te krijgen zijn zeker drie invalshoeken mogelijk. Deze zijn het raadplegen van archivalische bronnen uit die tijd, het nader onderzoeken van de voorstellingen op Werra-keramiek zelf en het inventariseren van archeologische gegevens omtrent vindplaatsen van dit aardewerk. Op deze drie bronnen zal nu kort worden ingegaan.

Afb. 3. Bord van Enkhuizer Werra-keramiek met de voorstelling van een danspaar, gedateerd 1605. De vierkante balsuitsnijing bij de kledij van de vrouw vormt een indicatie dat zij tot de lagere handwerkersstand behoort. Tekening overgenomen uit: A. Bruijn, *Spiegelbeelden*. Zwolle, 1992.

In de reeds eerder aangehaalde publikatie *Spiegelbeelden* van Bruijn wordt de tekst weergegeven van een archiefstuk uit 1602. Hierin wordt door de Staten Generaal van de Verenigde Nederlanden aan de Enkhuizer koopman Dierck Claesz Spiegel octrooi verleend op het alleenrecht voor de vervaardiging van Werra-waar. Een aardige bijkomstigheid is dat in dit archiefstuk ook een uitspraak wordt gedaan over de consumenten van Werrakeramiek. De keramiek zou namelijk bestemd zijn “tot soulagemente van de schamele gemeente, die hen met soodanich aerdewerck moeten behelpen” (14). De omschrijving is afkomstig uit het rekest van Spiegel en moet dan ook gezien worden door de bril van de sociale klasse waartoe hij als welvarend ondernemer behoorde, namelijk de bovenlaag van de stedelijke middenklasse. Met de “schamele gemeente” zal dan de toenmalige “lower class” bedoeld zijn, bestaande uit de lagere handwerkersstand ofwel “Jan met de pet”. Een ander, door Stephan aangehaald archiefstuk uit 1597 bevat informatie over enkele door het stadsbestuur van Heiligenstadt opgestelde, beperkende bepalingen ten aanzien van het pottenbakkers-bedrijf in die stad (15). Heiligenstadt was in deze periode een van de belangrijkste

Afb. 4. Bord van Enkhuizer Werra-keramiek met de voorstelling van een ruiter, gedateerd 1606. De sjerp om de borst verwijst naar de rang van officier. De voorstelling symboliseert waarschijnlijk de deugd van rechtvaardig, heldhaftig en eervol leiderschap van de man. Het voorwerp onder de arm van de ruiter is mogelijk een luit, die in dat geval minnelust symboliseert. Tekening overgenomen uit: A. Bruijn, Spiegelbeelden. Zwolle, 1992.

exportcentra van Werrakeramiek. Er bevonden zich hier in genoemd jaar maar liefst 21 pottenbakkerijen, die zich bezighielden met de vervaardiging van dit aardewerk. De in het archiefstuk aangehaalde beperkingen hielden verband met een ontstaan tekort aan hout ten behoeve van de burgerij als gevolg van het grote brandstofverbruik van de plaatselijke pottenbakkers. Bepaald werd dat voortaan iedere meester-pottenbakker geen grotere oven mocht gebruiken dan die welke 14 of 15 eenheden schotelgoed kon bevatten, gelijkstaand met 840 à 900 stukken.

Verder mocht de oven nog maar maximaal 10 keer per jaar worden gestookt. Uit bovengenoemde gegevens heeft Stephan kunnen berekenen dat de gezamenlijke productie van Werra-keramiek in Heiligenstadt in 1597 tussen de 180.000 en 200.000 stukken aardewerk moet hebben bedragen. Op grond van deze aantallen kan met reden van massaproductie worden gesproken. Aangenomen mag worden dat dit zeker tot uitdrukking zal zijn gekomen in een ook voor de gewone man betaalbare prijs, hoewel hierover exacte gegevens ontbreken.

De tweede bron van onderzoek is die van de afbeeldingen op Werra-keramiek zelf.

Gezien het feit dat de decoraties met de hand werden aangebracht en beschouwd tegen de achtergrond van massaproductie, kan het bijna niet anders dan dat de afbeeldingen een matige kunstzinnige kwaliteit bezitten, enkele uitzonderingen daargelaten (16). Reeds in 1918 heeft Ottema zich over de afbeeldingen op Werra-aardewerk op soortgelijke wijze uitgelaten als hij schrijft: “De figuren, die vlot en handig, doch vrij vluchtig gedaan zijn, zijn meest door ingekraste lijnen op de ongebakken schotel geteekend. Het is volkskunst, die voor export werkte, en die de fouten draagt, door de haastige productie veroorzaakt” (17) (afb. 2). Ook Boehlau, die in 1903 voor het eerst over Werra-keramiek (uit het productiecentrum Wanfried) publiceerde, blijkt realistisch ten aanzien van de kunstzinnige decoratieve kwaliteiten van de betreffende meester-pottenbakker als hij stelt: “Die Eintönigkeit seiner Figuren, die Derbheit der Zeichnung und mancher Missgriff lässt uns nicht vergessen, dass Hans König ein Handwerker ist” (18).

Werra-keramiek is dus als massagoed te bestempelen met decoraties van een matig kunstzinnig niveau. Hierdoor zal dit aardewerk destijds weinig aantrekkingskracht hebben gehad voor de beter gesitueerden binnen de stedelijke samenleving.

Aangenomen dat Werra-waar voor de “lower class” betaalbaar en dus bereikbaar moet zijn geweest, kan tevens worden verondersteld dat deze consumenten zich niet gestoord zullen hebben aan de in de ogen van de hogere sociale klassen matige kunstzinnige kwaliteit van de voorstellingen. Voor “Jan met de pet” spraken de vlot gepenseelde decoraties kennelijk tot de verbeelding en was men gecharmeerd van het uitbundige, rijk aandoende karakter ervan. Een en ander is te vergelijken met de afbeeldingen van verleidelijk weergegeven zigeunerinnen uit onze tijd, die menig arbeidersinterieur sieren. Voor mensen uit de “middle class”- en “upper class”-milieus zijn dit voorbeelden van pure kitsch. Bij de consumenten zelf echter brengen zij oprecht ervaren gevoelens teweeg van gewaardeerde schoonheid.

Bij een nadere beschouwing van de op Werrakeramiek afgebeelde profane personen kan gesteld worden dat zij op het eerste gezicht rijke Renaissance-kledij dragen. Dit gegeven op zich vormt echter geen indicatie dat door de decorateurs bedoeld is mensen uit de betere milieus af te beelden. De beter gesitueerden uit de 17de eeuw beklagden zich bijvoorbeeld herhaaldelijk over de “klederprael” van hun dienstbodes, die daardoor nauwelijks meer te onderscheiden waren van een burgermans-dochter of zelfs van een adellijke juffer (19). In haar onderzoek naar de kledij van de personen op Enkhuizer Werra-keramiek heeft Hoffman-Klerkx daarnaast beschreven dat de bij de afgebeelde vrouwen voorkomende, vierkante halsuitsnijding als typerend kan worden gezien voor meisjes uit de lagere burgerstand (20) (afb. 3). Mogelijk kan hierin opnieuw een aanwijzing worden gezien dat Werrakeramiek bestemd was voor “Jan met de pet”. Bij de afgebeelde mannen komen we regelmatig officieren tegen, te herkennen aan de sjerp om de borst. Ze zwaaien met vaandels of rijden op paarden (afb. 4). Officieren waren zeker niet afkomstig uit de “lower class”. Hoe is hun voorkomen op Werra-keramiek dan te verklaren? Ik ben van mening dat dergelijke afbeeldingen iconografisch gezien tot doel hadden romantisch ervaren, adellijke deugden te tonen, zoals in dit geval die van rechtvaardig, heldhaftig en eervol leiderschap van de man. Bij afbeeldingen van officieren gaat het mijns inziens dus om een voor de lagere klasse nastrevenswaardig voorbeeld en niet zozeer om een indicatie dat officieren tot de consumenten van Werra-aardewerk gerekend kunnen worden.

Een andere aanwijzing dat we de gebruikers van Werra-keramiek vooral in de lagere maatschappelijke kringen moeten zoeken, vormen de vele levenslustige afbeeldingen van het glas heffende en dansende personen (afb. 5). Waarschijnlijk kunnen deze activiteiten in verband worden gebracht met verlovings- of huwelijksfestiviteiten. De gevestigde, meer stoïcijnse ingestelde burgerij, die overwegend tot de officiële Hervormde

Afb. 5. Bord van Enkhuizer Werra-keramiek uit de pottenbakkerij van Dierck Claesz Spiegel (DCS) met de voorstelling van een man met een drinkbeker in de hand, gedateerd 1605. De voorstelling houdt waarschijnlijk verband met de festiviteiten rond verloving of huwelijk. Tekening overgenomen uit: A. Bruijn, Spiegelbeelden. Zwolle, 1992.

Kerk behoorde, was deze braspertijen en “lichtveerdighe dansserijen” vanuit moreel en godsdienstig oogpunt een doorn in het oog (21). Het is dan ook niet erg aannemelijk dat de stedelijke “middle class”-bevolking zich in grote getale Werrakeramiek met bovengenoemde afbeeldingen zal hebben aangeschaft. Bekend is dat de hogere klassen soms prenten en schilderijen in hun bezit hadden van boerenbruiloften en herberg-scènes waarop uitbundig werd gedronken en gedanst. Deze afbeeldingen waren echter bedoeld ter lering en vermaak van de eigenaars en hun gasten. Ze dienden om het onderscheid te onderstrepen tussen het in hun ogen bespottelijke gedrag van de lagere klasse en de verfijnde zeden van henzelf. Dat Werra-keramiek op deze wijze gefunctioneerd heeft binnen de betere milieus lijkt onwaarschijnlijk vanwege de reeds eerder besproken matige kunstzinnige kwaliteit van de decoraties. Bovendien zou bijvoorbeeld een voorstelling van een dansende Adam en Eva, zoals die op Werra-keramiek is aan te treffen (22), nooit acceptabel zijn geweest voor “middle class”-consumenten. “Jan met de pet”, en dan met name de huwbare jeugd van deze klasse, zal zich meestal weinig hebben aangetrokken van het afkeurende oordeel van de Hervormde Kerk en

gezeten burgerij ten aanzien van drinken en dansen. Eerder was men gericht op de tot de verbeelding sprekende Bourgondische levensstijl van de adel als voorbeeld. Ook Van Deursen stelt in zijn boek over de gewone man in de 17de eeuw dat het schijnt alsof voor de “persoonen van kleine conditie” de publieke moraal geen sterke rem heeft gelegd op de menselijke begeerten (23).

De derde en laatste bron van onderzoek vormen de opgravingen waarbij Werra-keramiek is aangetroffen. Hoewel de gegevens hieromtrent nog niet uitputtend zijn onderzocht, zijn er zeker de nodige aanwijzingen die wederom in de richting wijzen van de lagere burgerstand als consumentengroep van Werra-aardewerk.

Opvallend is bijvoorbeeld dat archeologisch onderzoek binnen relatief armoedige militaire nederzettingen als de Oost-Groningse schansen Bourtange en Oudeschans grote hoeveelheden Werra-waar heeft opgeleverd. Lenting noemt voor deze vindplaatsen respectievelijk aantallen van 102 en 231 afzonderlijke stukken (24)! Ook andere voormalige militaire schansen als de redoute bij Coevorden en die bij Oudeschild op Texel worden door hem als vindplaatsen van Werra-keramiek genoemd (25). Clevis en Kleij beschrijven een kom van Werra-keramiek, afkomstig uit het Celehuisje te Zwolle, waarbij zij het vondstcomplex typeren als “één van de armste van Nederland” (26). Het Celehuisje diende namelijk als huisvesting voor arme alleenstaande vrouwen. In Leiden zijn bij opgravingen op het Ingenieur Driessenplein enkele stukken Werra-keramiek gevonden. In de publikatie van Bitter over deze opgravingen wordt onder meer gesteld dat bij archiefonderzoek naar de bewoners van deze lokatie is gebleken dat het merendeel tot de “lower class” kan worden gerekend, afgeleid van de lage huur die men voor de woning betaalde (27). In Dordrecht zijn in een beerput op de locatie Pompstraat - Riedijk een aantal stukken Werra-aardewerk aangetroffen. In een publicatie van Bartels over dit vondstcomplex wordt gesteld dat de toenmalige gebruikers tot de rijkere uit de armste groep of juist de onderkant van de middengroepen behoorden (28). Mondelinge mededelingen van de Delftse stadsarcheoloog Bult ten slotte wijzen uit dat in genoemde plaats Werra-keramiek vooral in het oostelijk stadsdeel wordt aangetroffen, waar omstreeks 1600 met name de lagere handwerkersstand gehuisvest was.

Was Werra-keramiek bestemd voor “Jan met de pet”? Ik ben geneigd deze vraag bevestigend te beantwoorden, hoewel met name nader onderzoek naar archeologische vindplaatsen van dit aardewerk hier meer duidelijkheid over zal kunnen verschaffen.

Noten

1. Zie bv.: Van Dongen 1994 en Smit 1994.
2. Voor een algemeen overzicht over Werrakeramiek, zie bv.: Stephan 1987, 85-100, en Stephan 2000.
3. Stephan 1991, 595.
4. Bruijn 1992.
5. De auteur van dit artikel heeft hierover in 1993 te Deventer en Enkhuizen en in 1994 te Antwerpen een lezing gehouden onder de titel “Minnelust en reine liefde op Enkhuizer Werrakeramiek”.
6. Rotterdam 1998.
7. Van Gangelen 2000
8. Grohne 1940, 54.
9. Meyer-Heisig 1955, 19.
10. Desel 1974, 15.
11. ibidem.
12. Van Beuningen 1974, 22, 23.
13. Clevis 1994, 133.
14. Bruijn 1992, 131.
15. Stephan 1991, 594.
16. Zie bv. een tweetal pronkschotels afgebeeld in: Naumann 1974 cat.nr. 67 en kleurenafb. VI. Deze stukken waren niet bedoeld voor de export.
17. Ottema 1918, 78.
18. Bochlau 1903, 4.
19. Dresen-Coenders 1989, 42.

20. Hoffman-Klerkx 1992, 147.
21. Van Deursen 1991, 106.
22. Stephan 1987, 97, afb. 90 onder; het betreft hier een Nederlandse bodemvondst, gedateerd (15)95.
23. Van Deursen 1991, 107.
24. Lenting 1995, 239, 240.
25. ibidem, 237.
26. Clevis en Kleij 1990, 76.
27. Bitter 1988, 118.
28. Bartels 1999, 336.

Literatuur

- Bartels, M., *Steden in scherven. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*. Zwolle/Amersfoort 1999.
- Beuningen, H.J.E. van, "Niederländische Bodenfunde und Wanfrieder Schüsseln" in: J. Naumann (Red.), *Meisterwerke hessischer Töpferei. Wanfrieder Irdenware um 1600*, Kassel (1974) 20-24.
- Bitter, P., "Archeologisch onderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van het ir. Driessenplein en de ontwikkeling van de oever van de Oude Rijn op het Waardeiland te Leiden" in: *Bodemonderzoek in Leiden*. Nr. 10, Leiden (1988) 85-130.
- Boehlau, J., *Eine niederhessische Töpferei des 17. Jahrhunderts*. Marburg (1903).
- Bruijn, A., *Spiegelbeelden. Werra-keramiek uit Enkhuizen 1605*. Zwolle (1992).
- Clevis, H. en P. Kleij, "Het Zwols Celhuisje, de bewoners en hun afval 1550-1650" in: *Zwols Historisch Tijdschrift*. Jrg. 7, nr. 3 (1990) 76-93.
- Clevis, H., "Naam, functie en vorm. Een discussie aan de hand van enkele borden van Werrakeramiek" in: H. Clevis en J. Thijssen (eds.), *Assembled articles I. Symposium on medieval and post-medieval ceramics Nijmegen 2 and 3 september 1993*. Nijmegen/Zwolle (1994) 133-138.
- Desel, J., "Export und Verbreitung der Wanfrieder Irdenware um 1600. Kassel (1974) 15-19.
- Deursen, A.Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het "kopergeld" van de Gouden Eeuw*. Amsterdam (1991).
- Dongen, A.G.A. van, "Medieval and post-medieval pottery and the search for authentic terminology of utensils" in: H. Clevis en J. Thijssen (eds.), *Assembled articles I. Symposium of medieval and post-medieval ceramics Nijmegen 2 and 3 september 1993*. Nijmegen/Zwolle (1994) 29-34.
- Dresens-Coenders, L., "Wegh-wyser ten huwelick" in: P. van Boheemen e.a. (red), *Kent, en versint Eer datje mint. Vrijen en trouwen 1500-1800*. Zwolle (1989) 20-56.
- Gangelen, H. van, "Stomme beelden, ende nochtans sprekende" in D. Kicken, A.M. Koldeweij en J.R. ten Molen (red), *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen. Rotterdam Papers 11*. Rotterdam (2000) 152-163.
- Grohne, E., *Tongefässe in Bremen seit dem Mittelalter untersucht auf Grund von Bodenfunden*. Bremen (1940).
- Hoffman-Klerkx, E., "De kostuums op Enkhuizer keramiek" in: A. Bruijn, *Spiegelbeelden. Werra-keramiek uit Enkhuizen 1605*. Zwolle (1992) 141-163.
- Lenting, J.J., "Werra-keramiek uit Groninger bodem" in: Boersma, J.W. en C.J.A. Jörg (red.), *Ere-Saluut. Opstellen voor mr. G.Overdiep*. Groningen (1995) 233-250.
- Meyer-Heisig, E., *Deutsche Bauernhöfe und landschaftliche Gliederung*. München (1955).
- Ottema, N., "Het aardewerk in Friesland in gebruik in het laatste kwart van de zestiende eeuw" in: *De Vrije Fries*. Dl. 26 (1918) 63-102.
- Rotterdam, *Uit het leven gegrepen. Minnelust & Reyne Liefde*. Tentoonstellingsvouwblad Museum Boymans Van Beuningen. Nr. 046 (1998).
- Smit, M., "Historical names of late and post-medieval objects" in: H. Clevis en J. Thijssen (eds.), *Assembled articles I. Symposium of medieval and post-medieval ceramics Nijmegen 2 and 3 september 1993*. Nijmegen/Zwolle (1994) 35-44.
- Stephan, H.G., *Die bemalte Irdenware der renaissance in Mitteleuropa. Ausstrahlungen und Verbindungen der Produktionszentren im gesamteuropäischen Rahmen*. München (1987).
- Stephan, H.G., "Heiligenstadt als Herstellungszentrum reich verzierter Keramik der renaissance" in: *Die Kunde*. Nr. 41/42 (1991) 575-601.
- Stephan, H.G., "Die Werraware der Renaissance. Eine Zwischenbilanz zum Forschungsstand, ins besondere zu Entstehung, Handel und Verbreitung sowie der Rolle der Niederländer" in: D. Kicken, A.M. Koldeweij en J.R. ter Molen (red.), *Gevonden voorwerpen. Opstellen over middeleeuwse archeologie voor H.J.E. van Beuningen. Rotterdam Papers 11*. Rotterdam (2000) 328-340.

Summary

Were Werra-ceramics intended for the ordinary man?

Medieval and post-medieval ceramics belong to the material culture of that period. With regard to this subject questions can be asked about the technical, functional, linguistic (note 1), economic and social aspects of ceramics with the aim to reconstruct the past. In the case of decorated pottery like Werra-ware supplying iconographical

and iconological questions can be formulated.

Werra-ceramics nowadays are a well-known group of lead-glazed slipware, dating from about 1560 until 1660 (note 2). It was made in numerous hessian potteries along the river Werra. The origins are supposed to be manufactured in Heiligenstadt (note 3). Especially between 1590 and 1630 large amounts of Werra-pottery were exported to the Netherlands. Between 1602 and 1610 these ceramics were also made in Enkhuizen. The owner of this potter's workshop was the dutch merchant Dierck Claesz Spiegel (see the letters DCS on fig. 1 and 5).

Bruijn discussed the Enkhuizen Werra-ware in his book *Spiegelbeelden* published in 1992 (note 4). With regard to the iconography of the figurative pictures on those ceramics he used rather one-sided the christian symbolism. It is obvious that more secular interpretations, related to love and marriage, are also possible (note 5). In 1997 an exposition about this subject was held in museum Boymans van Beuningen at Rotterdam (note 6), followed by my published essay in 2000 (7). In this connection it is important to investigate who were the consumers of Werra-ceramics at that time in order to reconstruct their understanding of the pictures on this pottery from the esthetic and moral requirements of their social class. Many authors in the past did describe the artistic quality of the decorations on Werra-pottery as high-level and their presence in the households of those days as an indication for prosperity (note 8-13). In this way they have created an image of Werra-ware being a comparative luxury type of pottery, intended for the prosperous civilians who could afford it. However it can be doubted if this image is correct. To investigate this we can consult at least three kinds of sources. These are the archives of that time, the pictures on Werra-ware themselves and last but not least the archeological data of find-spots of this pottery.

In the book *Spiegelbeelden* a mention of 1602 is quoted in which is spoken about the consumers of Enkhuizen Werra-ware as the poor people who must manage themselves with this pottery (note 14). With this quotation the lower class people or ordinary man is meant. Another archive quotation dates from 1597 and concerns some limiting ascertainment from the municipality of Heiligenstadt with regard to the potters in that town (note 15). They were allowed to fire their kilns only 10 times a year and one kiln shouldn't contain more than 14 or 15 units of dishes, that is from 840 to 900 pieces. At that time 21 potteries were located at Heiligenstadt. Referring to these data Stephan calculated the total production of Werra-ware in Heiligenstadt in 1597 from 180.000 to 200.000 pieces. Obvious there can be spoken of massware and therefore we can assume that it was attainable for the ordinary man.

The second source of research are the pictures on Werra-ware themselves. Because they were handmade and Werra-pottery was massware, the artistic level of the decorations was inevitable poor, exceptions excluded (note 16). Several authors support this opinion (note 17-18). The pictures on Werra-ware can be seen as folkart, intended for export and bearing the mistakes of hasty production (fig. 2). Therefore these ceramics didn't have very much attraction for the middle and upper class population. The ordinary man on the contrary did appreciate the Werra-ware decorations and didn't mind the artistic opinion of the higher social classes.

Secular persons on Werra-ware bear luxurious clothes. However this cannot be seen as an indication that these ceramics were meant to be for the rich people. In those days middle class people complained often that their servant-girls were frequently clothing themselves like the daughters of their mistresses or even like upper class girls (note 19). Furthermore the square cutted neck of the bodices of women clothes, occurring frequently at the pictures on Enkhuizen Werra-ware, can be related to girls from the lower artisan class (note 20)(fig 3). Where officers are represented on Werra-ware, recognizable on their sash, these pictures can be interpreted as the noble virtue of rich-

teous, heroic and honourable leadership of the man, which was pursued by the ordinary man (fig 4).

There are many pictures on Werra-pottery of dancing and drinking persons (fig 3 and 5). These pictures can probably be seen as related to betrothal or marriage ceremonies. Activities like drinking and dancing were strongly rejected by the stoical middle class people on grounds of the christian religion (note 21). Also for this reason Werra-ceramics must have been not very attractive for this social class because of the outrageous pictures on it. It is known that people of the higher classes sometimes owned engravings and paintings of country-weddings and tavern-scenes. These pictures served for edification and enjoyment of the owners and their guests. On this way the distinction was underlined between the different classes. It is unlikely that Werra-ware functioned that way in the interiors of the higher classes because of the poorly artistic level of the decorations. Besides a picture of Adam and Eve dancing, as it occurs on Werra-ceramics (note 22), should never have been accepted by the strong religious middle class people at that time. For the lower class people on the contrary the public moral on this issue didn't mean a very strong drag on the acting-out of their human desires (note 23).

The third and last source of research is that of archeological data about find-spots of Werra-ceramics in the Netherlands. Although this source is not yet examined exhaustively, there are certainly indications again that Werra-pottery was used by the lower class people. For instance it is striking that comparative poor military settlements like Bourtange and Oudeschans in the east of the province Groningen are rich find-spots of Werra-ware. For Bourtange 102 individual pieces could be counted, for Oudeschans even more: 231! (note 24). Also in other military fortresses like those at Coevorden and Oudeschild Werra-pottery has been found (note 25). Furthermore a Werra-bowl from Zwolle is known, dug up at the spot of the Cele-house, which was a building where once unattached poor women were housed (note 26). In Leiden Werra-pottery has been found on a spot where the rent for houses was very low as a research of archives revealed (note 27), again an indication that this pottery was used by lower class people. In Dordrecht Werra-ware has been found on a spot where once people lived who belonged to the richest of the lower class group or the poorest of the middle class group (note 28). According to oral information of the town-archeologist of Delft finds of Werra-ware can be located especially in the east part of this town, where the lower artisans were housed at that time. Were Werra-ceramics intended for the ordinary man? It looks like but further research of the archeological data of find-spots of Werra-ware is needed to gain more clarity.

